

Олег ПРИЙМАК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477.7) – 058. 232. 6: 316.77 «18/19»

Роль та місце селянства в соціальному просторі Південної України

Перехід українського суспільства до стадії ринково-капіталістичної трансформації спричинив наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. суттєві зміни в усіх сферах життя, в тому числі й соціальній. Селянство, як домінуюча спільність, зазнала, в цьому контексті, вагомих перетворень. Тому аналіз позиції останнього в соціальному просторі повинен спрямовуватись не лише на пошук стабілізуючих, а й визначення оптимізуючих економічних, правових, політичних, соціокультурних детермінант. Надання дослідженню регіонального спрямування уможливить також виокремлення комплексу особливостей соціального розвитку селянства. До того ж, розкриття окремої складової соціальної історії сільського населення дозволить провести паралелі з сучасним станом українського села.

Мета статті полягає в розкритті ролі та місця селянства в соціальному просторі Південної України. Досягнення її стало можливим шляхом використання міждисциплінарного підходу, когнітивний зонт якого склали доробки таких наук як аграрна історія, соціальна історія, історичне краєзнавство, економічна історія, історична соціологія. Специфіка предмету дослідження обумовила концентрацію уваги автора на проблемі співвідношення традиційно-патримоніальних та раціонально-капіталістичних рис у статусно-рольовому наборі селянства в економічних кластерах південноукраїнських губерній.

Окреслена тема є порівняно новою в історичній науці. Методологічною основою її в межах даної публікації виступили праці П. Бурдье, П. Сорокіна, Ю. Лотмана, П. Штомпки, І. Гофмана. Окремі характеристики ролі селянства в економічних кластерах містяться також в класичних монографіях А.М. Анфімова, А.Я. Авреха, С.М. Дубровського,

В.С. Дякіна, П.М. Зирянова, Б.М. Миронова, П.П. Панченка та інших. Історико-краєзнавчий вимір деяких питань соціального характеру визначеного періоду знайшов відображення також в роботах В.Є. Постнікова, А.Є. Аріної, Г.Г. Котова, К.В. Лосєва, І.А. Сабадирєва, Є.В. Сизоненка, А.І. Карагодіна, К.Д. Чорної, А.В. Бойка, К.С. Лях та інших. Відсутність окремого дослідження, в якому було б розкрито питання ролі та місця селянства у соціальному просторі Південної України періоду ринково-капіталістичної трансформації спонукало автора на написання цієї статті.

Соціальним є простір конституїований ансамблем підпросторів або полів, структура яких формується внаслідок нерівного розподілу суспільного капіталу. Виступаючи як абстрактне поняття він являє собою відображення форми структури розподілу різних видів капіталу, що функціонують одночасно як інструменти і цілі боротьби в усіх сферах життя суспільства. Об'єктивізація соціального простору в реалії відбувається шляхом локального позиціонування в суспільному просторі індивідуальних чи групових власників матеріальних благ, ресурсів, засобів виробництва тощо. Відтак, місце та роль акторів соціального простору характеризується за допомогою визначення позиції перших через встановлення дистанції до інших суб'єктів другого.

В умовах суспільної трансформації, перш за все ринково-капіталістичної, соціальний простір набував змін як і простори економічної, політичної, правової, соціокультурної, комунікативної сутності. Виступаючи віддзеркаленням останніх він містив у собі еkleктичні поєднання рис традиціоналізму та капіталізації. Суспільний транзит мав визначальний вплив не лише на сукупність процесів, відносин та взаємозалежностей в соціальному просторі Російської імперії кінця XIX – початку XX століть, а й на статусно-рольові позиції акторів останнього. З одного боку еволюційний характер його забезпечувався стійкими, дуже часто ієрархічними зв'язками, між становими, етнічними, професійними, конфесійними соціальними спільностями. З іншого, прогресивність вектору розвитку відзначалася формуванням в регіонах капіталізованих господарських кластерів, соціальна основа яких мала чіткі риси класовості.

На зламі XIX – XX ст. Південь України, як і Лівобережжя, Нижнє та Середнє Поволжя був регіоном з порівняно вищим рівнем розвитку аграрного капіталізму. Перетворенню його на регіон товарного виробництва збіжжя сприяло декілька макро- та мікроекономічних

чинників. До перших відносилися зростання попиту на зернові культури в європейських країнах, а також виснаження традиційних сільськогосподарських губерній Центральної Росії. Перевага чорнозему над іншими типами ґрунтів, порівняно менша щільність населення, наявність неосвоєних та придатних для землеробства площ, близькість Азовських та Чорноморських портів, слабкість залишків патримоніального суспільства складала другу групи чинників.

В адміністративно-територіальному відношенні Таврійська, Катеринославська та Херсонська губернії входили до складу чотирнадцятого – Південного Степового – району Російської імперії. Кожна з них складалася з восьми повітів, окреме місце серед яких займали Кримські, бо мали господарську, природно-географічну, етнічну, та соціокультурну відмінність. Відтак, історично, до територіального простору Півдня України входили не всі внутрішні адміністративні одиниці Таврійської губернії, а тільки Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти.

Південь України був одним з найбільших регіонів держави. Його загальна площа складала 171 тисячу кв. верст. На 1897 р. населення південноукраїнських губерній дорівнювало близько 6295 тисяч осіб, з яких на Катеринославщині проживало 33,5%, на Херсонщині – 43,4%, в Таврії – 23,1% [3, 12].

Внаслідок особливості заселення та господарського освоєння загальний соціальний простір Півдня України був поліетнічним та поліконфесійним, що відобразило й на соціальному просторі його сільського населення. Існуючі в його структурі іншоконфесійні та іншонаціональні сегменти не відносилися, за сутністю до радикальних чи тоталітарних сект. Хоча релігійні переконання виступали для мусульман, іудеїв, католиків, лютеран та менонітів стрижнем самоідентифікації, їх роль в поліструктурній багаторівневій багатовекторній комунікації була невирішальною. Національна та релігійна терпимість в регіоні належали до тих принципів, що забезпечували стійкість його соціального простору. Підтримка державою ще й становості його принципів також додавала традиціональної стійкості.

Виходячи з цього, позиціонування селянства в соціальному просторі Південної України визначалося сферою професійної діяльності, національною приналежністю та віросповіданням. Його можна охарактеризувати як домінуючу серед сільського населення соціальну спільність, яка виступала головним виробником сільськогосподарської

продукції, мала українське чи російське коріння та була православною. Втім, до цього визначення слід додати й такий чинник як соціальне походження, що лише підтверджувало статус вихідця з родини колишніх державних чи поміщицьких селян. Але, цей критерій в регіоні міг стати альтернативою приналежності до сільгоспвиробництва. Представники цього стану могли з 1861 р. займатися торгівлею і промислом, купувати нерухомість, зводити фабрики, відкривати ремісничі заклади, брати підряди на виконання певних замовлень, продавати свої вироби, укладати угоди, вступати до гільдій та інших об'єднань, самостійно вирішувати свої господарські справи. Така специфіка правового статусу селянства існувала до останніх днів Російської імперії.

Разом з цим, статусний набір південноукраїнського селянства визначався в досліджуваній період не лише правовими ознаками та протиставленням вторинним за кількістю елементів загального соціального простору. Він формувався завдяки ролям цієї спільності в соціальній основі економічних кластерів регіону.

Аграрний кластер південноукраїнських губерній наприкінці XIX – початку XX ст. являв собою складову аграрного сектору економіки Російської імперії. Глибоке проникнення в нього капіталістичних відносин визначило сутність землі як головного ресурсу для створення сільськогосподарської продукції, як предмету конкурентної боротьби серед сільського населення, як одного з головних критеріїв матеріального статку. Концентрація земельного масиву у власності чи оренді окремого соціального стану була також безпосередньо пов'язана з розміром наявних у нього посівних площ та обсягами виробленої сільськогосподарської продукції. Тому розкриття ролі та місця селянства на Півдні України через його значення в аграрному кластері є, в контексті досліджуваної теми, першочерговим та абсолютно логічним.

Як перший крок у визначеному напрямку розкриємо питання про кількість селянства серед сільського населення Півдня України.

Наприкінці XIX – початку XX століть сільське населення Південного Степового регіону, як в інших українських губерніях, було кількісно домінуючою соціальною спільністю. В 1897 р. його чисельність дорівнювала 5223 тисячі (83% від всієї кількості) осіб. При цьому, щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років склало 242,2 тисячі, а статистичний індикатор збільшення дорівнював 4,7%. Найбільший відсоток сільського населення був у Катеринославській губернії (88%), найменший – в Херсонській (70,9%). Проте в наступні

роки в складі населення відбулися певні зміни. Так, в 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4% населення, в 1914 р. – 77,1%, а в 1916 р. – 63,1%. По губерніям відсоток населення зайнятого в сільському господарстві, становив у 1916 р. в Катеринославській губернії 59%, в Херсонській – 64%, в Таврійській – 66,4% [16, 28–47].

Відтак, капіталізація аграрного сектору економіки, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки селянського населення в соціальному просторі Півдня України. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зростали на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи європейської частини Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням краю. Втім, навіть на початок ХХ століття, за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня [18, 53].

Селянство на Півдні України складало в 1897 р. близько 4–4,5 мільйонів осіб, що коливалося між 80–85% сільського населення в окремих губерніях. Частка його дещо зменшувалася в тих волосних центрах, які являли собою великі селища. Демографічні процеси в середовищі селянства мали аналогічну сільському населенню інтенсивність. Це призвело до зростання досліджуваної соціальної спільності майже у 2,5 рази на 1917 р [17, 34].

У якості другого кроку, перейдемо до аналізу ступеня концентрації у південноукраїнського селянства капіталу. Землеволодіння та землекористування в останньому відігравали першочергову роль, що позначалося на прибутку селянства з продажу сільськогосподарської продукції. Не менше значення, при цьому, мало забезпечення реманентом та худобою.

На 1905 р. землеволодіння південноукраїнського селянства складалося з надільного (70%), приватного общинного (4%), товариського (8,5%) та індивідуального (17,5%). З 1897 по 1917 рр. воно зросло в 1,1 рази, що дорівнювало 9914720 десятинам. У порівнянні з іншими верствами сільського населення селяни в регіоні мали порівняно більшу площу земельної власності – відповідно 51% в 1897 р. та 56% – в 1917 р [9, 39–41].

Протягом досліджуваного періоду площа общинного землеволодіння залишалася майже незмінною. На 1905 р. вона складала 6639322 десятин, що становило 40% земель регіону. Визначений відсоток був

нижчим аналогічного середнього показника по європейській частині Російської імперії на 9%. Загалом надільні землі знаходилися у володінні 4344 общин, до складу яких входило 697997 селянських господарств [19, 69].

Разом з цим, площа і частка общинного землеволодіння в окремих південноукраїнських повітах була різною. У Катеринославському вона дорівнювала – 242897 десятинам (або 37% від загальної); Херсонському – 601004 десятинам (31%); у Бердянському – 715206 десятинам (88%); у Дніпровському – 369881 десятин (35%); в Олександрівському – 308455 десятинам (42%); у Мелітопольському – 131908 десятинам (53%) [11, 19].

Слід також додати, що південноукраїнські общини здійснювали систематичні операції з придбання земель. Останні носили споживчий характер, але рахувалися за окремою статтею – як приватні общинні. В 1905р. їх площа в регіоні дорівнювала 357917 десятин, й дещо зросла протягом Столипінської аграрної реформи. Виходячи з цього, загальне землеволодіння общин на 1905 р. сягало 74% селянського або 43% від абсолютного показника в регіоні [19, 68–69].

В той же час, на території південноукраїнських губерній у приватній власності 2077 селянських товариств знаходилося 798087 десятин та у 1778 селян-одноосібників – 1608504 десятин. Тобто, якщо в середньому по Росії співвідношення цих форм селянської приватної власності визначалося як 1:2, то на Півдні України воно становило 1:5. Відтак, на зламі XIX – XX ст. особливість селянського землеволодіння регіону полягала в наявності значної частки одноосібних селянських маєтностей, середня площа яких коливалася від 910 до 960 десятин. При цьому, найбільшою частка селянського одноосібного землеволодіння в регіоні, у порівнянні з іншими типами приватновласницьких земель, була в Бердянському повіті. Вона складала 51% й, арифметично, перевищувала суму дворянських, купецьких та міщанських земель [3, 28].

Поряд із землеволодінням в господарстві південноукраїнського селянства важливу роль відігравала земельна оренда. Площа останньої протягом досліджуваного періоду дорівнювала 2430 тисяч десятин, що складало 60% селянських орендних площ в Україні. За рахунок тимчасового користування ділянками з дворянських, купецьких, банківських та казенних маєтностей селяни регіону збільшували площу своєї, корисної для сільськогосподарського виробництва, землі. Площа

якої на 1917 р. складала 13899260 десятин. Напередодні національно-визвольної революції селянські власні та орендні площі, таким чином, сягали 70% корисного земельного фонду Півдня України [20, 41–43].

Селянська оренда в регіоні, носила як товарний так і споживчий характер, що було цілком закономірно в умовах ринково-капіталістичної трансформації для всіх районів держави. У визначеній операції Південь України відрізнявся лише порівняно вищою вартістю однієї десятини землі, яка до того ж, зростала із зменшенням терміну та площі пропонованої господарю ділянки. Остання тенденція також мала широке розповсюдження в сільській місцевості південноукраїнських губерній, породжуючи явище не лише довгострокової кількості десятин селянської оренди, а також дрібної однорічної суборенди. Комерційний зиск з дрібнення ділянки доходив, при цьому, в окремих повітах до 23–27% [10, 57]. Зайняття селянством одного з провідних місць в сфері орендних земельних відносин було, таким чином, свідченням капіталізації їх господарств та актуалізації проблеми земельного голоду.

Рухомий капітал південноукраїнського селянства був протягом досліджуваного періоду достатньо потужним. У порівнянні з 1905 роком напередодні революції в селянських господарствах регіону кількість реманенту зросла на 6%, а робочої худоби зменшилась на 4%. В руках цієї соціальної спільності на 1917 р. знаходилося 2164 тисячі (82%) голів крупної та 2531 тисяча (45%) голів дрібної худоби, 1398 тисяч (53%) коней. Для обробки землі вони утримували 1079 тисяч (88%) борін, 716 тисяч (91%) плугів, 1031 тисячу (82%) молотарок та 6128 тисяч (77%) сівалок. Внаслідок подальшої концентрації в руках селянства значної площі власних та орендованих земель, тяглової худоби та сільськогосподарського реманенту воно поступово перетворилося на головного виробника збіжжя в регіоні. Вже на 1915 р. з 400 млн. пудів зерна, що були зібрані на території південноукраїнських губерній, 2/3 припадали на селянські господарства [9, 62, 73–74].

Близько 15% сільського населення Півдня України були не селянами. Критерії їх відмінності базувалися на різниці у кількості, щільності правовому статусі, освіті, матеріальному забезпеченні, якості та стилі життя. За соціальною приналежністю ця частка сільських мешканців належала до дворян, міщан, купців, духовенства та колишніх колоністів. В селянському соціальному оточенні вони позиціонувалися як сусіди з різним ступенем контрагентності.

Найбільша соціальна дистанція в регіоні, як і по всій території імперії, існувала між селянами та дворянами. Останні, як правило, мали вищу освіту, користувалися прямим впливом на адміністрацію, несли набагато менший податковий тягар, отримували прибутки у сотні разів вищі ніж пересічний сільський мешканець. Дворяни мали привілейований становий статус, а також ідентифікувалися у соціальній пам'яті як нещодавні власники значної частини селянства.

У кількісному відношенні у сільській місцевості Півдня України дворянство являло собою найменшу (близько 1,5%) соціальну спільність. Втім, на 1905 р. йому належало 3594689 десятин, що складало 58% приватного або 24% всього землеволодіння в регіоні [14, 49–50]. До того ж, 75% дворянських земель були сконцентровані в маєтностях з площею понад 500 десятин, а середній розмір одного маєтку представників цього прошарку суспільства коливався від 1236 десятин в Олександрівському до 3037 десятин у Мелітопольському повіті. Але, поряд з існуванням дійсно латифундіальних володінь більша частина дворянства (76%) належала до категорії дрібнопомісних [21, 75]. За показником орної площі та якістю управління маєтності останніх майже нічим не відрізнялися, а в деяких випадках знаходилися в гіршому стані, у порівнянні з оточуючими господарствами селянської верхівки.

Як економічна та соціальна опора держави на селі дворянство втрачало позиції на Півдні України. Частка зібраного в його економіях збіжжя у валовому обсязі зменшилася з 1897 по 1917 рр. на 10%, і становила напередодні революції лише третину від загального обсягу. Понад дві третини земель в маєтностях представників цього прошарку повністю або частково віддавалися в оренду. До того ж, закладеними та перезакладеними в банках були 74% дворянської земельної власності, не повернений борг за які дорівнював 91% від отриманих сум. Все більша частина цієї категорії приватних власників передавала функції по управлінню господарством прикажчикам [21, 169–170]. Відходячи від прямого втручання в господарську діяльність вона перетворювалася, таким чином, у прошарок земельних рантьє.

Південноукраїнські дворянські економії, в контексті цікавості їх для селянства, поділялися на три типи. Перший складали капіталізовані маєтності поліпродуктивного характеру, переважно, орієнтовані на вирощування збіжжя. Господарство їх вимагало значної кількості робочих рук, яку з надлишком пропонувало населення навколишніх

сіл. До другого входили депресивні дворянські господарства, лани яких селянство експлуатувало на правах оренди. Маєтності-банкрути формували третій тип, інтерес селян до якого був пов'язаний з можливістю придбання нових ділянок.

Міщани та купці склали близько 6% сільського населення Півдня України. На відміну від дворян, які були територіально дистанційовані від селянства фактом окремого проживання в економіях, перші переважно постійно мешкали в селах. На відміну від інших губерній ці верстви в регіоні мали право купувати землю, будинки, об'єкти сільськогосподарського характеру. При цьому, головними заняттями міщан та купців на селі виступали торгівля, шинкарство, риболовний промисел, посередництво. Але значна їх частина займалася землеробством й господарювала на власних чи орендованих землях, площа яких в регіоні дорівнювала 15% приватновласницького фонду. Втім, ні купці, ні міщани не мали права входити до складу сільської общини. Тому господарство їх на Півдні було індивідуальним, товарним, поліпродуктивним й схожим на фермерське. Відповідно до існуючого законодавства представники цих верств в сільській місцевості знаходилися під подвійним оподаткуванням й мали сплачувати гроші і як селяни, і як жителі міст [8, 281].

До складу сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть входила чисельна соціальна група, яка в офіційній документації визначалася як колишні колоністи. Представники цієї категорії склали близько 6% сільського населення та володіли 1652603 (24,5%) десятинами надільної землі. За національною належністю вони були болгарами, молдаванами, сербами, євреями, німцями, а за конфесійною – католиками, православними, лютеранами, менонітами, іудеями. Внаслідок специфіки державної політики в регіоні кінця XVIII – XIX століть розмір наділу представників різних національностей був неоднаковим – болгари, молдавани, серби отримували по 25–50 десятинам на дворі, євреї – 30, німці – 40–65 десятинам [4, 43].

В окремих повітах регіону національний склад колоністів і частка їх надільного землеволодіння на початку XX ст. були різними. Так, наприклад, в Олександрівському повіті 11546 десятинам (або 2% надільного фонду) знаходилося у користуванні єврейських общин і 10804 (2%) – у власності німецькомовних поселенців, серед яких переважала група менонітів голландського походження. У Бердянському колишні колоністи, головним чином німці і болгари, господарювали на 303248 десятинах

(42%) наділеної землі; а на території Дніпровського повіту землеволодіння даної категорії сільських мешканців не існувало [11, 23].

Ця частина сільського населення мешкала в компактних колоніях, що звужувало її комунікативний простір. Показовим в цьому відношенні був, наприклад, Олександрівський повіт, де поряд з колоніями Хортицького менонітського округу (Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нейендорф та інші) розташувалися поселення євреїв-землеробів (Веселе, Красноселки, Межиріччя, Трудолюбівка, Нечаївка). В Мелітопольському повіті компактно жили греки (с. Новокерменчик та Нові Каракуби), болгары (Димитровка, Воканешти, Болград, Інзовка, Діановка, Мар'янівка та ін.) та німці (колонії Ейгенфельдської та Пришибінської волостей Молочанського менонітського округу) [10, 68–70].

Відмінність колишніх колоністів від оточуючого селянства полягала в регіоні не лише у мовному та релігійному аспектах. Якщо соціальна організація останнього була переважно общинною та, частково товариською, то у перших широкого розповсюдження отримала подвірна громада. Як природний соціальний інститут вона існувала у 100% німців, 60% болгар та 85% євреїв. При цьому, для німців-колоністів цей вид землеволодіння був традиційною основою для ведення господарства. На надільних і на куплених землях вони застосовували ділянкову систему, виробничі потужності якої зберігалися за допомогою такого суспільного принципу як право майорату.

В єврейських колоніях подвірне землекористування було запроваджене урядом як експеримент. Поряд з єврейськими господарствами, для їх культурного збагачення селили німців. Але на початку ХХ століття внаслідок непристосованості євреїв до землеробства, кількість колоній значно скоротилася, наділи в них зазнали дрібнення й переплуталися з полосами німців-кустарівців [13, 47].

Разом з цим, слід підкреслити, що на початку ХХ ст. колонії на території Півдня України перестали бути тими моноконфесійними та моноетнічними утвореннями, якими вони були протягом кількох десятиліть після їх заснування. Поступово в них зростала кількість чужинців, значну частину серед яких займали й місцеві селяни. Найбільш часто останні мешкали серед колоністів у статусі найманих сільгоспробітників. Але, як правило, колоністи уникали зайвий раз вступати у міжетнічний або міжконфесійний діалог. Комунікація їх з оточуючим селянством відбувалася лише у разі перетинання господарських інтересів або життєвих практик [6, 93].

Відтак, соціальне наповнення аграрного кластеру південноукраїнських губерній, як і в більшості інших районах, було наприкінці XIX – початку XX століть переважно селянським. В умовах ринково-капіталістичної трансформації в регіоні продовжувався процес концентрації у селянства аграрного капіталу, що позначилося на зростанні його землеволодіння, землекористування, посівної площі тощо. Досліджувана соціальна спільність виступала не лише головним виробником сільськогосподарської продукції, а й постачальником робочих рук на ринок праці. Втім, селянство, з притаманним йому господарським прагматизмом та раціональністю повсякденного життя, не було соціально монолітним, чим забезпечувалася багатовекторність зростання його ролі та місця в аграрному кластері. Контрагентні стани, етносоціальні та соціально релігійні вкраплення, які існували між південноукраїнського селянства, зберігали протягом досліджуваного періоду певну дистанційованість, що виступало чинником самоідентифікації всіх полісуб'єктів сільської місцевості. Поміркований характер комунікації між ними забезпечував стабільність, поступовість та прогресивність розвитку регіону.

Селянство відіграло важливу роль і в інших кластерах регіону. Але на відміну від аграрного, де досліджувана спільність мала можливість соціального саморозгортання та самоорганізації, в промисловому, фінансовому та торгівельному кластерах її позиція визначалася іншими детермінантами. Головне місце серед останніх посідала утилітарність, з якою ставилися до селянства власники промислових підприємств, фінансових та торгівельних установ.

Переважаюча більшість елементів неаграрних кластерів знаходилася не в сільській місцевості, а в містах, що територіально, статусно та субкультурно підкреслювало місце селянства в соціальному просторі Півдня України. Втім, слід зазначити, що протиставлення “сільська місцевість – місто” мало цілком органічну сутність, основою якої виступав не лише товарообмін. Південноукраїнські міста мали порівняно незначний термін існування, внаслідок чого частка корінного економічно самодостатнього та природно відтворюваного населення в них була незначною. Тому селянство виступало соціальним донором як губернських та повітових центрів, так і волосних містечок. За даними лише офіційної статистики в досліджуваний період населення південноукраїнських міст на 72% складалося з селянства [15, 154]. Але внаслідок широкого розповсюдження в регіоні внутрішньої тери-

торіальної мобільності та маятникової міграції цей показник був дещо вищим.

Наприкінці XIX – початку XX ст. промисловий кластер у Південному Степовому районі знаходився на стадії становлення. Але вже тоді в ньому викристалізувалися ті галузі, під впливом яких регіон з часом перетворився з аграрного на аграрно-промисловий. Визначальне місце серед останніх відігравали гірничо-видобувний, металургійний, машинобудівний та борошномельний сегменти. При цьому, видобуток залізної руди, виплавка чавуну і виробництво сталі та заліза в Донбасі, Нікопольщині та Криворіжжі швидко зростали. Якщо в 1870 р. на Півдні було видобуто 1,3 млн. пудів залізної руди, що становило 2,8% загальноросійського видобутку, то в 1900 р. – 210 млн. пудів, або 57,2%. У 1899 р. на Півдні України було видобуто 10 млн. пудів марганцевої руди, що становило близько 45% загальноросійського видобутку. У 1900 році регіон дав 92 млн. пудів чавуну, 59 млн. пудів сталі і заліза, що становило 44% всього виробництва [12, 368].

Аграрний характер економіки Південного Степового району обумовив спеціалізацію машинобудівних підприємств. Робота останніх була спрямована переважно на виготовлення сільськогосподарського реманенту та машин. Власники промислових підприємств Півдня України розглядали селянство не лише як покупців продукції, а й як джерело дешевої робочої сили. Внаслідок достатньо інтенсивного процесу обезземелення нижчих прошарків сільського населення в регіоні відчувався надлишок останньої. Такий стан речей дозволяв промисловцям використовувати не лише диференційований підхід до відбору робітників, а й відноситись до пропонуючих свою працю місцевих селян з високою долею утилітарності. Як правило на заводах не існувало належних умов праці, а повсякденне життя чорноробочого нічим не відрізнялося від буденності сільгоспробітника.

Не дивлячись на порівняно вищу, ніж в аграрному секторі заробітну плату представники сільських низів, згідно із спостереженнями південноукраїнських статистів, не мали великого бажання переходити до лав промислового пролетаріату [7, 49]. Слушність такої позиції пояснювалася декількома моментами. Розрив з традиційним для сільської місцевості способом та стилем життя являв для селянина перехід через складний психологічний бар'єр; отримання роботи на підприємстві чи шахті призводило до інтенсифікації повсякденності, але не до підвищення власного статусу. Частка робітників селянського

походження в регіоні, в цьому контексті, сягала на початку ХХ ст. 63%, але вони переважно працювали різно- чи чорноробочими. Виходець із села, таким чином, перетворювався на подвійного маргінала – вже не селянина, і ще не повноцінного мешканця міста. Така позиція, за умов насунення промислової кризи, наприклад, у 1906–1910 рр., ставала для південноукраїнських напівселян-напівробітників не лише соціально, а й економічно ризиковою. Тому більш прийнятним для членів тих селянських родин, які втрачали економічну самостійність був найм до кустарів-односельців або приєднання до місцевої промислової артілі. Запорукою особистого спокою, в цьому варіанті, залишалася можливість збереження сільського стилю життя та повернення до традиційних сільськогосподарських робіт.

Фінансовий кластер на Півдні України, як і промисловий, знаходився у досліджуваній період на стадії становлення. Основу його складали акціонерні іпотечні установи та губернські відділення державних поземельних банків. При цьому, якщо для перших селянство виступало як багаточисельна спільність клієнтів, при обслуговуванні яких слід було отримати комерційну користь, то для других – як реалізаторів аграрної політики та регуляторів земельного ринку на місцях – воно мало подвійний статус. З огляду збереження в діяльності державних іпотечних установ принципу становості Державний та Селянський поземельний банки в основі соціальної місії мали надання фінансової допомоги сільському населенню. Їх операції в регіоні дуже часто носили некомерційний характер, що викликало нарікання з боку Міністерства фінансів та великих землевласників. Для співробітників південноукраїнських відділень Дворянського поземельного банку селянство не могло бути клієнтом, але буденне ставлення до нього, як до головного покупця дворянських земель не визначалося як нейтральне [2, 127].

Серед акціонерних Херсонський земський банк був найстарішим не лише в регіоні, а й в Російській імперії. Його засновано в 1871 р. на основі функціонуючого з 1864 р. Товариства поземельного кредиту для Херсонської губернії. Але у Південному Степовому районі крім нього працювали відділення Московського, Азово-Донського, Таврійсько-Бесарабського, Кримського, Харківського та Полтавського земельних банків. Вони видавали довгострокові позики терміном на 10-66 років під заставу нерухомості на суму до 60% від оцінки вартості останньої. Але найбільш розповсюдженою для акціонерних

банків була операція під заставу землі, умови якої, як правило, складалися з 34–36-річного терміну надання, 6,75% річних під заставу ділянки площею не менше 50 десятин. В їх фондах на 1909 р. знаходилося 3925 тисяч десятин (або 32% всіх заставлених земель регіону), з яких переважна більшість належала дворянам, купцям та колоністам. Провідну роль в цьому секторі поземельної застави відігравав Херсонський земський банк, який утримував у 1905 р. 3,1 млн. десятин землі та видав позик на 173, 8 млн. крб.[5, 44–45].

Південноукраїнське селянство також користувалося послугами акціонерних банків. Найбільш поширеними серед них були отримання позики під заставу і для придбання землі та на купівлю реманенту. З усієї заставленої площі в цих іпотечних установах п'ята частина належала селянам. Загальне землеволодіння останніх зросло за сприянням акціонерних банків протягом досліджуваного періоду на 6 відсотків. Втім, слід підкреслити, що з 8,3 тисяч їх селян-клієнтів, які зверталися за послугою одноосібно або товариствами, переважна більшість належала до заможних прошарків.

Південноукраїнські відділення селянського поземельного банку пропонували більш вигідні умови позики та ширший спектр послуг. Під заставу власної чи придбанної з фондів банку або при його посередництві землі селяни могли отримати суму до 90% вартості останньої терміном на 55,5 років. До того ж, ця установа купувала маєстності представників інших станів суспільства за вищою, ніж ринкова, ціною. При участі цієї іпотечної установи південноукраїнське селянство збільшило своє землеволодіння на 7,5%, що на 1,5% перевищувало аналогічні показники усіх працюючих в регіоні акціонерних банків. У 1,5 рази вищою була й кількість клієнтів Селянського банку. До того ж, на 1909 р. площа заставлених у Селянському банку земель переважала у 2 рази заставні фонди акціонерних іпотечних установ [11, 55]. Виходячи з цих даних ми не можемо підтримати тезу радянських істориків про те, що південноукраїнські відділення Селянського поземельного банку не мали значних обсягів роботи.

Разом з цим, слід підкреслити, що представництва державних та акціонерних банків розташовувалися не в населених пунктах сільської місцевості, а, переважно, в губернських центрах. Агенти та клерки їх не завжди вважали доцільним виїжджати на значні від останніх відстані. Територіальна віддаленість та певна складність оформлення документації по фінансовій операції, з одного боку, та завантаження

щоденною працею з іншого, обмежували бажання селян у користуванні банківськими послугами. До того ж, сфера дрібної короткострокової позики не отримала належної інституціоналізації на Півдні України до початку ХХ століття. Тому селянство при виникненні потреби у грошах, як правило, зверталося до односельців-лихварів, якими були шинкарі, куркулі, представники купецтва чи міщанства, тощо. Повсякденною практикою на півдні виступало отримання лихварської позики від колишнього поміщика за відробіток. При цьому, відсотки за таким боргом можна охарактеризувати як кабальні, оскільки вони коливалися від 30% до 50% від отриманої суми. Втім, вже з другої половини 1890-х років лихварський капітал у південноукраїнських селах почав поступово втрачати свої позиції, що було безпосередньо пов'язане з поширенням серед селянства таких асоціативних форм самоорганізації як сільськогосподарські, позикові та кредитні товариства.

Торгівельний, як і аграрний, кластер перебував на Півдні України протягом досліджуваного періоду на стадії трансформації. Існуючі в ньому форми та інфраструктура поступово втрачали ознаки традиціоналізму й набували ринково-капіталізованих рис. Зростання кількості населення, вимог його до якості задовільнення потреб, не лише стимулювали товарообмін, а й виводили торгівлю в регіоні на новий рівень. Попри те, що соціальне наповнення кластеру залишалося переважно купецьким, останнє втратило в ньому монополну позицію. Комерційна привабливість отримання значного прибутку без участі у безпосередньому виробництві сприяла залученню до торгівлі міщанства та селян. При цьому, останні відігравали у товарообміні між містом та селом дуалістичну роль, виступаючи полісуб'єктом і споживання і збуту.

В межах традиційного товарообміну південноукраїнське селянство виступало безпосереднім продавцем та покупцем. У встановленні звичаєм або адміністративною нормою дні представники його вивозили на постійно діючі у волосних, повітових та губернських центрах торжки, торги та ярмарки продукцію сільськогосподарського виробництва. Продаж м'яса, молока, яєць, овочів, фруктів, меду та іншого дозволяв отримати кошти на задовільнення повсякденних потреб та відкласти певну суму на значну покупку. Таких постійно діючих місць для торгівлі в кожному повіті нараховувалося до двох сотень [1, 178]. Але отримання разової значної суми з продажу продукції

власного виробництва можливе було для селянина лише на сезонних ярмарках, яких налічувалося по 3-4 на рік в кожному повітовому місті. Як правило, останні діяли протягом тижня, у часовому відношенні пов'язувалися із православним святом та являли собою тимчасові центри оптової торгівлі. Сільське населення спродувало на них худобу, птицю, й, головним чином, збіжжя.

На сезонних ярмарках південноукраїнські селяни отримували можливість придбання промислової продукції безпосередньо у виробників. Предметами купівлі, в цьому відношенні, виступали сільськогосподарські машини та реманент, одяг, взуття, посуд, шкіряні, металеві вироби тощо. На деяких з ярмарків діяли й виставки-продажі племінних коней, рогатої худоби, нових сортів дерев та насіння. Промислова та кустарна продукція повсякденного вжитку купувалася не на ярмарках, а в стаціонарних лавках поблизу торжків [4, 144–145]. Важливу роль у південноукраїнському селі відігравала також роздрібно-розвозна торгівля.

Слід також додати, що у порівнянні з попереднім періодом товарообмін сезонних ярмарок на кінець XIX ст. на Півдні України суттєво знизився. Цей факт тісно пов'язувався з раціоналізацією та ускладненням інфраструктури ринку, зростанням капіталізації її внаслідок виникнення вузькоспеціалізованих торгівельних установ, а також відмежуванням посередниками виробників сільськогосподарської та промислової продукції від можливості прямої комунікації з споживачами. На початку XX століття через цю форму торгівлі проходило вже тільки 40% від всього відведеного на продаж збіжжя. Більшість осінніх ярмарок в повітових містечках регіону перетворилася на центри акумуляції ярової та озимої пшениці. Селяни звозили на них зерно перекупщикам [22, 29].

Зростання попиту на збіжжя в європейських країнах, близькість Чорноморських та Азовських портів сприяли не лише звуженню сільськогосподарської спеціалізації Півдня України, а й стимулювали на його території інституціоналізацію купівельної інфраструктури зернових. В Бердянську, Маріуполі, Одесі протягом досліджуваного періоду відкрилися та інтенсивно працювали не лише вітчизняні, а й іноземні компанії, головна стаття прибутку яких складалася з перепродажу ярової та озимої пшениці, ячменю, рапсу тощо. Найпотужнішими серед останніх стали фірми Куппа, Сангвінетті, Габріелі, братів Дрейфус та інші [23, 239]. Крім того, в губернських центрах

широку діяльність розгорнули 9 товарних бірж, через які проходило 60% від загального обсягу експортованих зернових [24, 15].

Втім, селянство, як і інші виробники сільськогосподарської продукції на Півдні України, було майже позбавлене можливості брати участь в комерційних операціях із збіжжям. Воно знаходилося тільки на вході до тих мережевих едхократичних торгівельних компаній, що мали багатоступеневі посередницькі канали, де проходила акумуляція потоків зерна та зростала його ціна. Лише представники заможних прошарків цієї спільноти, об'єднуючись в кумпанії чи товариства, гідно репрезентували себе як продавці ярової та озимої пшениці на сезонних ярмарках.

В момент продажу врожаю хліба селяни контактували з акторами найнижчої щаблини посередницьких комерційних структур. До них відносилися, як правило, дрібні ділки селянського походження, баришники-поселяни, сільські лавочники, волосні писарі, шинкарі-євреї, у власності яких знаходилися амбри для збереження зернових. За родом занять ці покупці були схожі на вільних маклерів, які купували пшеницю наприкінці літа за низькою ціною та спродували її хлібним конторам чи представництвам торгівельних компаній взимку за 200-300% її первинної вартості. Але найбільшого поширення в регіоні отримала діяльність прикажчиків хлібних контор, для яких скупка зерна у селян була професійним обов'язком, а не операцією з подальшим отриманням баришу [4, 142].

Умови збуту збіжжя для переважної більшості південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст. не можна охарактеризувати як задовільні. Такий стан речей був пов'язаний не лише з існуючою на той час великою пропозицією пшениці, порівняно гіршою якістю селянських посівів, а й низькою кредитоспроможністю власників дрібних господарств. Тому врожай збіжжя у останніх ділки купували, головним чином, за трьома схемами. Перша з них отримала назву «на уступку». Сутність її полягала в тому, що селянин отримував весною від покупця задаток, внаслідок чого повинен був віддати врожай за вартістю нижчою на один карбованець, ніж ціна в останній день осіннього ярмарку. Згідно із другою – “серединною” – схемою господар також отримував передплату, за що віддавав хліб за середньомісячною вартістю. Найбільш здирницькою була остання технологія. За її умовами збіжжя селянин спродував “на кореню” весною за “акордною”, тобто мінімальною ціною. Але внаслідок такої угоди він

втрачав будь-яке право на додаткову оплату за зібраний врожай [10, 379]. Відтак, аналізуючи схеми продажу збіжжя можна дійти до висновку, що переважна більшість південноукраїнських селян навіть не вивозила головний продукт вирощування власного господарства за межі свого села, а вартість проданого врожаю була далеко не ринковою.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. селянство було домінуючою спільністю в соціальному просторі Південної України. Частка його складала 85% сільського та 72% міського населення регіону. Православність, українська та російська національна приналежність, селянське походження, сільський стиль та спосіб життя були тими критеріями, що позиціонували цю спільність серед інших соціальних груп південноукраїнських губерній.

Разом з цим, наявність залишків становості та нерівний економічний старт виступали тими детермінантами, що визначали якісну специфіку селянства в соціальному просторі. Попри порівняно вищі темпи ринково-капіталістичної трансформації останнє в регіоні, як і в цілому по території країни, в стратифікаційному контексті, заповнювало лише нижчий та середній класи. При цьому, соціальний статус різних страт південноукраїнського селянства визначався передусім роллю та місцем в економічних кластерах. Але виокремлена сільська соціальна спільність протягом досліджуваного періоду зберігала в останніх загальні риси. В аграрному кластері Півдня України вона виступала як домінуюча категорія дрібних землевласників та землекористувачів, які виступали головними виробниками сільськогосподарської продукції та збіжжя. Але в торгівельному, південноукраїнське селянство стабільно займало позицію тільки первинного постачальника продукту, що, в цілому, був позбавлений участі в комерційних операціях. У промисловому та фінансовому кластерах регіону селяни зберігали подвійний статус – покупця і постачальника робочої сили в першому та клієнта і конкурента в другому. За таких умов, першочерговість економічного, по відношенню до особистого статусу, виступала для окремого селянина у вигляді не лише повсякденної норми, а й критерієм позиціонування у соціальному просторі.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтен-

сифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, кризи патріархальної селянської родини, що мали місце на зламі XIX – XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Джерела та література:

1. Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. (1885–1938). – М., 1939.
2. Зак А. М. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. – М.: Типо-литография Высочайше утвержденного Товарищества. Н. Н. Кушнарёва и К°, 1991.
3. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
4. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье, 1998.
5. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні. (1861–1918). // Український історичний журнал, 1999. – № 6.
6. Лях К.С. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – К.: УНІСЕРВ, 2004.
7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года. – Вып. V. – Херсон, 1902.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Т. 1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003.
9. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків., 1931.
10. Постников В. Е. Южно-Русское крестьянское хозяйство. – М.: Типо-литография Высочайше утверждённого Товарищества И. И. Кушнарёва и К°, 1891.
11. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України. (1906–1917 рр.). – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 2002.
12. Рибалка І.К. Історія Української РСР (Дорадянський період). – К.: “Вища школа”, 1978.
13. Російський Державний історичний архів. – Фонд комітету землепорядних справ. – Ф.408. оп. 2, спр. 425, арк. 47.

14. Россия. 1913. Статистико-документальный сборник. – СПб., 1995.
15. Рындрзонский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX вв. – М.: “Наука”, 1983.
16. Савицкие З.М. и Н.А. Земские подворные переписи 1880–1913 гг. Поездные итоги. – М., 1926.
17. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств. – Пг., 1917.
18. Сизоненко Є.В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907–1917). – Одеса, 1962.
19. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб.: Центральная типография Н. Я. Манкова, 1907.
20. Статистический справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1917.
21. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX століття: Дисертація на здобуття наук. ступеню к. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 1992.
22. Хлебная торговля в уезде. // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. – 1909. – Сентябрь.
23. Хлебный экспорт России через порты черного и Азовского морей в 60-е годы XIX в. – Ростов на Дону, 1966.
24. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886–1914 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеню к. і. н.: 07.00.01. – Запоріжжя, 1999.

Приймак Олег (*Запоріжжя, Україна*). Роль та місце селянства в соціальному просторі Південної України

Стаття присвячена характеристиці ролі та місця селянства в соціальному просторі Півдня України періоду ринково-капіталістичної трансформації. Вона містить аналіз статусно-рольової позиції південноукраїнського селянства в аграрному, промисловому та торговельному кластерах. Особливу увагу автор звертає на питання позиціонування селянства до інших соціальних спільностей, спільнот та груп тогочасного суспільства.

Ключові слова: Селянство, соціальний простір, Південна Україна, соціальний статус, аграрний кластер, економічний потенціал, соціальна група.

Олег Приймак (*Запорожье, Украина*). **Роль и место крестьянства в социальном пространстве Южной Украины**

Статья посвящена характеристике роли и места крестьянства в социальном пространстве Юга Украины периода рыночно-капиталистической трансформации. Она содержит анализ статусно-ролевой позиции южно-украинского крестьянства в аграрном, промышленном и торговом кластерах. Особое внимание автор обращает на вопрос позиционирования крестьянства по отношению к другим социальным общностям, сообществам и группам выделенного территориального социума конца XIX – начала XX веков.

Ключевые слова: Крестьянство, социальное пространство, Южная Украина, социальный статус, аграрный кластер, экономический потенциал, социальная группа.

Oleg Priimak (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Role and place of peasantry in social space of South Ukraine**

The article is devoted to description of role and place of peasantry in social space of South of Ukraine of period of market-capitalist transformation. It contains the analysis of status-role position of southukraine peasantry in agrarian, industrial and point-of-sale clusters. The special attention author turns on a question of positioning of peasantry in relation to other social associations and groups of selected territorial socium of end of XIX are beginnings of XX ages.

Keywords: Peasantry, social space, South Ukraine, social status, agrarian cluster, economic potential, social group.